
CELEBRAREA LUI ISIS ȘI SARAPIS: SĂRBĂTORI ȘI PRACTICI RITUALE ISIACE ÎN COLONIILE MILESIENE DIN PROPONTIDA ȘI DE LA PONTUL EUXIN

REMUS MIHAI FERARU

REZUMAT:

Studiul nostru are ca obiect sărbătorile și practicile rituale consacrate divinităților isiace în coloniile milesiene situate pe țărmurile Propontidei și ale Pontului Euxin. Cercetarea noastră se întemeiază pe documentele literare, epigrafice și numismatice. Πλοιαφesia (*Ploiaphesia*) erau o sărbătoare de primăvară consacrată zeiței Isis care era adorată în ipostaza de protectoare a navigației și navigatorilor, precum și de divinitate a vitalității și fertilității. *Ploiaphesia* erau celebrate pe 5 martie și marca redeschiderea oficială a navigației. Celebrarea sărbătorii *Ploiaphesia* poate fi presupusă la Amastris, Sinope, Anchialos și Tomis, pe baza dovezilor furnizate de documentele epigrafice și de emisiunile monetare. Ίσιεῖα (*Isieia*) erau o sărbătoare de toamnă care dura din 28 octombrie până pe 3 noiembrie. Această sărbătoare comemora dispariția lui Osiris, mai înainte ca el să fie regăsit, câteva zile mai târziu, de către soția lui, Isis. *Isieia* sunt atestate direct într-o inscripție de la Kios. Sărbătoarea Χαρμόσυνα (*Charmosyna*) celebra învierea lui Osiris, fiind considerată sărbătoarea bucuriei colective. Se poate presupune că *Charmosyna* erau celebrate pe 3 noiembrie. Această sărbătoare este atestată la Kios și Tomis. Sărbătorile isiace reunesc un personal cultic numeros. Ritualul incubației este strâns legat de cultul lui Sarapis care, în calitatea lui de zeu tămăduitor prin intermediul unei epifanii onirice, face obiectul unei mari venerații din partea credincioșilor săi. Incubația se răspândește în Pontul Euxin odată cu implantarea cultelor isiace.

ABSTRACT: FEASTS OF ISIS AND SARAPIS: ISIAIC CELEBRATIONS AND RITUAL PRACTICES IN THE MILESIAN SETTLEMENTS OF PROPONTIDA AND THE PONTUS EUXINUS

Our study is concerned with the celebrations and ritual practices devoted to the Isaianic deities in the Milesian settlements on the shores of Propontis and the Pontus Euxinus. Our research is based on literary, epigraphic and numismatic documents. The Πλοιαφesia (*Ploiaphesia*) were a spring festival dedicated to the goddess Isis who was worshiped as the protector of navigation and sailors, as well as the deity of vitality and fertility. *Ploiaphesia* were celebrated on March 5 and marked the official reopening of navigation. The celebration of *Ploiaphesia* can be assumed to have been celebrated at Amastris, Sinope, Anchialos and Tomis, based on the evidence provided by epigraphic documents and monetary issues. Ίσιεῖα (*Isieia*) were an autumn festival lasting from October 28 to November 3. This feast commemorated the disappearance of Osiris before he was found a few days later by his wife Isis. The *Isieia* are attested directly in an inscription from Kios. The feast of Χαρμόσυνα (*Charmosyna*) celebrates the resurrection of Osiris and is considered a feast of collective joy. It can be assumed that *Charmosyna* were celebrated on November 3. This feast is attested at Kios and Tomis. The Isiac celebrations bring together a large cultic personnel. The ritual of incubation is closely linked to the cult of Sarapis, who, as a god who heals by means of a dreamlike epiphany, is the object of great veneration by his followers. Incubation spread to Pontus Euxinus with the establishment of the Isiac cults.

CUVINTE CHEIE: Isis, Sarapis, sărbătoare, ritualuri, colonii milesiene

KEYWORDS: Isis, Sarapis, feast, rituals, milesian settlements

---

Începând din epoca elenistică, divinitățile egiptene Isis și Sarapis s-au bucurat de o deosebită popularitate în lumea greco-romană, sfârșind prin a fi adoptate de către greci și apoi de către romani. Isis era figura centrală a ansamblului de divinități originare din valea Nilului, aparținând aceluiași cerc mitologic, cultic și liturgic, care alcătuia o veritabilă „familie isiacă”; în funcție de importanța lor în cadrul acestei „familii isiace” pot fi enumerați Sarapis, Anubis, Harpocrate, Osiris, Apis, Bubastis, Hermanubis, Horus, Hydreios, Neilos și Nephthys¹. În studiul

---

¹ Bricault 1999, 91.

de față, vom folosi expresia „divinități isiace” sau „culte isiace” pentru a desemna ansamblul divinităților egiptene enumerate mai sus².

Cultul lui Sarapis a fost instituit de către regii Ptolemei în Alexandria Egiptului, în prima jumătate a secolului al III-lea î. Hr. Prin asocierea lui Sarapis cu Isis și Anubis, unul dintre Ptolemei – Philadelphul (283-246 î. Hr.) sau Evergetul (246-222 î. Hr.) mai degrabă decât Soter (305-283 î. Hr.) – va pune bazele unei triade poliade, concepută ca model și garant al puterii sale regale³. Încă din secolul al III-lea î. Hr., cultele lui Isis și Sarapis s-au răspândit în bazinul răsăritean al Mării Mediterane, precum și în cetățile grecești din Propontida și de la Pontul Euxin; răspândirea cultelor isiace s-a făcut fie direct, prin intermediul negustorilor alexandrini stabiliți în aceste din urmă regiuni, fie indirect, prin intermediul Rhodosului care a adoptat foarte devreme cultul lui Sarapis⁴. În schimb, cultele lui Isis și Osiris s-au răspândit la Roma începând cu sfârșitul secolului al II-lea î. Hr., urmând ca integrarea lor efectivă în panteonul roman să aibe loc de-abia la începutul secolului I d. Hr.; tot acum *Navigium Isidis*, cea mai importantă sărbătoare isiacă, a fost inclusă în calendarul roman⁵.

Punctul culminant al cultelor isiace îl constituie un ciclu de sărbători celebrate în cinstea lui Isis și Sarapis atestate atât de izvoarele literare, cât și de documentele epigrafice. De altfel, studiul nostru își propune să cerceteze sărbătorile și practicile rituale consacrate divinităților isiace în coloniile milesiene din Propontida și de la Pontul Euxin. Cercetarea noastră se bazează pe studiul documentelor epigrafice, literare și numismatice.

1. Considerații cu privire la ciclul festiv consacrat divinităților isiace în lumea greco-romană

În lumea greco-romană, ciclul festiv consacrat zeiței Isis cuprinde o serie de sărbători de primăvară și toamnă atestate atât de izvoarele literare, cât și de documentele epigrafice. În mediul grec sunt atestate sărbătorile *Ploiaphesia*, *Sarapieia*, *Isieia* și *Charmosyna*. În epoca imperială, numeroase sărbători isiace au fost introduse treptat în calendarul oficial al Romei; ele sunt atestate de diferite tipuri de documente: inscripții, izvoare literare și calendare. Astfel, patru sărbători isiace figurează în calendarele agricole romane: *Navigium Isidis*, *Sacrum Phariae*, *Serapia*, *Isia* și *Hilaria* (sau *Heuresis*)⁶.

Πλοιαφέσια erau o sărbătoare de primăvară consacrată zeiței Isis care era adorată în ipostaza de protectoare a navigației și a corăbierilor⁷. Sărbătoarea *Ploiaphesia* este menționată de către Apuleius⁸ și de către Ioannes Lydus⁹. *Ploiaphesia* îi corespunde sărbătorii *Navigium Isidis* („navigația lui Isis”) menționată atât în calendarele latine din epoca imperială¹⁰, cât și de către autorii latini din epoca romană târzie¹¹.

Sacrum Phariae este probabil o sărbătoare consacrată lui Isis *Pharia* adorată în ipostaza de protectoare a flotei care transporta grânele de la Alexandria la Roma. Începând din secolul al II-lea d. Hr., această sărbătoare celebra sosirea transportului de grâne (*annona*) plasată sub protecția cuplului isiac (Isis-Sarapis). *Sacrum Phariae* era celebrată în aceeași zi, dacă nu în același timp cu *Serapia*, și anume pe 25 aprilie, fiind o sărbătoare specifică Romei și porturilor sale¹².

Încă din secolul al III-lea î. Hr., sărbătoarea *Sarapieia* era celebrată în cinstea lui Sarapis, în lumea greacă, fiind atestată la Minoa (în insula Amorgos) și Tanagra. La Minoa, *Sarapieia* erau celebrate în luna *Artemision* (martie-aprilie), la începutul primăverii. *Sarapieia* îi corespunde sărbătorii *Serapia* care este menționată în „calendarul lui Philocalus” din 354 d. Hr., în data de 25 aprilie¹³; această sărbătoare era mult mai răspândită în lumea greacă unde Sarapis își domina soția și unde celebrarea era uneori însoțită de concursuri, ca la Tanagra¹⁴.

² Bricault 1999, 92.

³ Bricault 2013, 137.

⁴ Bricault 2013, 137; Bricault 2007, 245-246, 248.

⁵ Belayche 2000, 574.

⁶ RICIS 501/0221: „Martius / (...) / *Isidis Navigium* / (...) / Aprilis / (...) / *Sacrum Phariae* / *Serapia* / November / (...) / *Heuresis*”; RICIS 501/0221: „Mensis Martius / (...) / 5 *Isidis Navigium* / (...) / 20 Pelusia / (...) / Mensis Aprilis / (...) / 25 *Serapia* / (...) // Mensis Augustus / (...) / 12 *Lychnapsia* / (...) // Mensis October / (...) / 28-31 *Isia* / November / 1 *Isia* / (...) / 3 *Hilaria*” (Calendarul numit „al lui Philocalus”).

⁷ Bricault 2006, 16-22.

⁸ Apul., *Mét.*, XI, 16-17.

⁹ Lydus, *Mens.* IV, 45.

¹⁰ RICIS 501/0221 (Calendarul numit „al lui Philocalus”, 354 d. Hr.).

¹¹ Lactant., *Div. Inst.*, I, 9, 21; Auson., *Ecl.*, XXIII, 24; Veg., *Mil.*, IV, 39, Fulg., *Mit.*, I, 20.

¹² Bricault 2006, 150-154.

¹³ RICIS 501/0221; vezi și RICIS 501/0219: „Martius / (...) / *Isidis Navigium* / (...) / Aprilis / (...) / *Sacrum Phariae* / *Serapia* / November / (...) / *Heuresis*”.

¹⁴ Bricault 2013, 372-375.

La mijlocul secolului al III-lea î. Hr., sărbătoarea Ἰσιεῖα (*Isieia*) sau Ἰσιδεῖα (*Isideia*) era celebrată în cinstea lui Isis în Alexandria Egiptului, la Memfis¹⁵, la Kios¹⁶ (în Bithynia) și la Keos¹⁷ (în Ciclade). Începând din epoca imperială până în secolul al V-lea d. Hr., sărbătoarea Ἰσιεῖα este atestată la Roma¹⁸ și în Italia¹⁹. *Isieia* comemorau dispariția lui Osiris, înainte de redescoperirea sa, câteva zile mai târziu, de către soția sa, Isis. Șase secole mai târziu, calendarele romane, precum cel al lui Philocalus din 354 d. Hr. menționează *Isia* care avea loc între 28 octombrie și 1 noiembrie; ea era urmată de sărbătoarea *Hilaria* (sau *Heuresis*) care dura până în 3 noiembrie, marcând sfârșitul sărbătorilor de toamnă ale lui Isis²⁰. Celebrările isiace începeau în 28 octombrie, fiind marcate de durerea dispariției lui Osiris; ele se încheiau în 3 noiembrie cu bucuria redescoperirii zeului și a renașterii sale²¹.

2. Sărbătoarea *Ploiaphesia*

Numele *Ploiaphesia* („lansarea corăbiei”) face referire la ritualul central al sărbătorii în discuție, care constituia în lansarea pe apă a unei corăbii consacrate zeiței Isis²². De altfel, *Ploiaphesia* marchează redeschiderea oficială a navigației în Marea Mediterană, pe 5 martie; înainte de această dată, navigația era teoretic întreruptă (*mare clausum*) datorită condițiilor meteorologice nefavorabile²³.

Originea sărbătorii *Ploiaphesia* a provocat numeroase controverse fără să se ajungă la un consens în această privință. În orice caz, *Ploiaphesia* îi erau consacrată lui Isis marină a cărei legătură cu navigația este atestată de izvoarele literare, unde zeița este descrisă ca inventatoare a activităților maritime și suverană a râurilor, vânturilor și mărilor²⁴.

O inscripție de la Byzantion, care datează de la începutul secolului I d. Hr., atestă pentru prima oară sărbătoarea μεγάλη Πλοιαφesia celebrată în cinstea perechii divine Isis-Sarapis: „(În cinstea) lui Isis și a lui Sarapis, în timpul domniei regelui Rhoemetalkes, pe când Artemidoros, fiul lui Philostratos îndeplinea funcția de merarch, în anul 32, Artemidoros, fiul lui Synistor, care a îndeplinit funcția de navarch cu ocazia (sărbătorii) *Marilor Ploiaphesii*, a consacrat stela”²⁵. Dedicantul acestei inscripții, Artemidoros fiul lui Synistor a îndeplinit funcția de navarch cu ocazia celebrării sărbătorii *Ploiaphesia*.

Cu excepția cetății Byzantion, celebrarea *Ploiaphesiilor* poate fi presupusă la Amastris, Sinope Anchialos și Tomis, pe baza mărturiilor furnizate de documentele epigrafice și de emisiunile monetare. O serie de inscripții descoperite în aceste cetăți atestă fie funcționari de cult, fie colegii isiace ai căror membri erau însărcinați cu organizarea sărbătorilor isiace și a ritualurilor aferente acestora; de asemenea o serie de emisiuni monetare de tipul « Isis cu velă » pe care figurează așa-numita Isis marină confirmă celebrarea *Ploiaphesiilor*²⁶ (Fig. 2).

Existența *Ploiaphesiilor* la Amastris este sugerată de imaginea lui „Isis cu velă” care este reprezentată pe o serie de emisiuni monetare bătute de cetate în secolele II-III d. Hr.²⁷.

O monedă de tipul „Isis cu velă” descoperită la Anchialos, care datează de la începutul secolului al III-lea d. Hr., atestă existența sărbătorii *Navigium Isidis* în mica cetate de pe țărmul vestic al Pontului Euxin; pe această monedă Isis este reprezentată în picioare, plutind pe o corabie care este figurată schematic printr-o linie; zeița este întoarsă spre dreapta, având piciorul stâng ușor flexat înainte și se ține cu ambele mâini de o velă. Mantia îi fâlfâie în spate. Capul, împodobit cu un *basileion*, este văzut din față²⁸ (Fig. 3).

¹⁵ Perpillou-Thomas 1993, 97-100; Dunand 1973, III, 234-235.

¹⁶ RICIS 308/0301, p. 469.

¹⁷ RICIS 202/0801.

¹⁸ RICIS 501/0220; această sărbătoare a fost fixată oficial în calendarul roman fie în timpul domniei împăratului Tiberiu, între 25 și 28 d. Hr., fie mai verosimil în timpul lui Caligula, între 36 și 39 d. Hr., Bricault 2013, 389-390.

¹⁹ Rutilius Namatianus 1972, I, 372-376 (începutul secolului al V-lea d. Hr.).

²⁰ RICIS 501/0221.

²¹ Bricault 2013, 377-378, 389.

²² Bricault 2006, 134-137.

²³ Apul., *Mét.*, XI, 5; Giunio 2012-2013, 421-440.

²⁴ Bricault 2006, 16-22; 139-140. Primul document datat, descoperit în Pontul Euxin, care o asociază pe Isis direct cu elementul marin provine de la Nymphaion, în Crimeea. Este vorba despre o mare frescă policromă pictată pe stuc care a fost descoperită într-o capelă a Afroditei situată în apropierea portului; fresca prezintă mai multe desene cu corăbii, cât și inscripții aflate în relație cu marea, scrise în greacă. Pe una dintre corăbii apare numele ΙΣΙΣ. Prezența numelor Parisades și Satyros, gravate lângă corabie, ar sugera că este vorba de o navă care a transportat o ambasadă trimisă de către regele Ptolemeu al II-lea la regele Parisades al II-lea (284/283 – 245 î. Hr.), vezi Bricault 2006, 22-25.

²⁵ IGSK 58-Byzantion, 324 (= RICIS 114/0703, p. 183): „Ἰσιδι καὶ Σαράπιδι / βασιλεύοντος Ποιμε/τάλκου, μερα(ρ)χοῦν/τος δὲ Ἀρτεμιδώ/ρου τοῦ Φι<λ>οστρά/του, ἔτους λβ' Ἀρτε/μίδωρος Συνίστο/ρος υἱὸς ναυαρχή/σας τὰ μεγάλα Πλ[οι]/αφesia τὸν τελα/μῶνα ἀνέθηκεν”.

²⁶ În acest sens, vezi Bricault 2006, 43-80.

²⁷ Bricault 2006, 59, n. b (monedă datată în 147-176 d. Hr.) et n. h (monedă datată în 238-244 d. Hr.).

²⁸ Bricault 2007, 264, Fig. 8b; Bricault 2006, 60, Fig. 21.

Existența sărbătorii *Ploiaphesia* la Tomis este confirmată de atestarea a două colegii isiaice – la începutul secolului al III-lea – ai căror membri erau însărcinați cu organizarea sărbătorilor în cinstea zeiței Isis; este vorba despre colegiul *pastophorilor* (παστοφόροι) și cel al „corăbierilor sacri” (ιεροναῦται): „[----] fiica unui oarecare [--k] rate[s], mama *pastoforilor* și soția lui A[ristarchos]; *hieronautai* [consacră în cinstea ei] pe cheltuielile lor (acest monument), președinte fiind [Aris]tarchos [---]i²⁹. Este foarte probabil ca colegiul *pastoforilor* de la Tomis să fi avut ca președinte o femeie care ar fi fost desemnată, potrivit restituirii inscripției sugerate de către A. Avram, ca μητήρ παστοφόρων³⁰. Apuleius semnalează prezența colegiului *pastophorilor* (παστοφόροι) la Kenchreai. Lucius, personajul principal al *Metamorfazelor* lui Apuleius este admis în colegiul *pastophorilor*³¹, personaje ale căror atribuții și funcție principală au făcut multă vreme obiectul dezbatelor. *Pastophorii* sunt atestați în Alexandria Egiptului³², la Roma, Industria³³, Aquae Aponi³⁴ și Arles³⁵. Una dintre atribuțiile *pastophorilor* era aceea de a purta în procesiune, cu ocazia marilor sărbători isiaice (*Navigium Isidis* și *Isia*), marile stofe pe care erau reprezentate principalele divinități ale cercului isiac, ceea ce necesita prezența a numeroase mâini³⁶. De altfel, *pastophorii* aveau atribuția zilnică de a întinde aceleași stofe în templu, ba chiar de a trage perdelele care dezveleau statuile divine³⁷.

Colegiul care îi reunea pe *hieronautai* este menționat alături de cel al *pastophorilor* în aceeași inscripție foarte fragmentară de la Tomis care datează de la începutul secolului al III-lea d. Hr.; de altfel, inscripția tomitană ne furnizează singura mențiune a așa-numiților *hieronautai* în cultele isiaice. La fel ca *pastophoroi*, *hieronautai* îl cinstesc pe președintele lor (προστάτης), un anume Aristarchos³⁸. L. Vidman îi asociază pe *hieronautai* cu navarchii reuniți într-un colegiu, a căror principală atribuție era organizarea *Ploiaphesiilor*³⁹; cu alte cuvinte, *hieronautai* aveau atribuții similare navarchilor de la Byzantion. Membrii acestui colegiu pot fi asociați probabil cu sărbătoarea *Ploiaphesia* atestată la Byzantion către începutul secolului I d. Hr.⁴⁰ și descrisă de către Ioan Lidianul⁴¹ și mai ales, cu numeroase detalii, de către Apuleius⁴². În opinia lui L. Bricault, *hieronautai* constituie mai degrabă un grup de credincioși însărcinați să transporte nava consacrată Isidei cu ocazia procesiunii care precedă lansarea ei pe apă; acesta este principalul ritual al sărbătorii *Ploiaphesia*⁴³.

2.1. Practici rituale specifice sărbătorii *Ploiaphesia*

Deși inscripțiile analizate nu ne furnizează nicio informație cu privire la semnificația și desfășurarea *Ploiaphesiilor*, mărturia precisă a lui Apuleius compensează această lacună. În lucrarea sa *Metamorfoze*, Apuleius ne-a lăsat o descriere amănunțită a sărbătorii *Ploiaphesia* celebrată la Kenchreai în Achaia, portul răsăritean al Corintului⁴⁴. Chiar dacă descrierea *Ploiaphesiilor* realizată de către Apuleius este valabilă pentru secolul al II-lea d. Hr., se poate admite că, în linii mari, ceremoniile prilejuite de această sărbătoare se desfășurau pretutindeni în același mod încă de la sfârșitul epocii elenistice⁴⁵.

Ploiaphesia celebra redeschiderea oficială a sezonului navigației, după lunile de iarnă în care aceasta era sistată. Ritualul central al sărbătorii îl constituia lansarea pe apă a unei corăbii consacrate zeiței Isis⁴⁶. Semnificația

²⁹ ISM II, 98 (64) (= RICIS, 618/1007, pp. 740-741): « [-----κ]ράτου[ς ---] / [μητέρα π]αστοφόρω[ν] / γυναῖκα δὲ Ἀ[ριστάρχου] / ἱεροναῦται ἀν[έθηκαν] / ἐκ τῶν ιδίων [-----] / [π]ροστατούντος [(δὲ)-] / Ἀ[ριστάρχου] Ἰ[-----] » (începutul secolului al III-lea d. Hr.).

³⁰ Avram 2018, 123, r. 3; 124; până în prezent, prin intermediul unei inscripții bilingve descoperite la Roma care datează din secolele al II-lea sau al III-lea d. Hr., este cunoscută o singură femeie care îndeplinește funcția de „pastofor al zeiței nilotice Isis”, vezi RICIS 501/0174, l. 3-4, 11-12.

³¹ Apul., *Mét.*, XI, 30, 4-5.

³² RICIS 501/0174 (secolele II-III d. Hr.).

³³ RICIS 513/0101.

³⁴ RICIS 515/0701.

³⁵ RICIS 605/0401.

³⁶ Bricault 2013, 315; o inscripție de la Pergam din secolul I d. Hr. evocă ofranda unei stofe de in pe care este pictată o zeiță, foarte probabil Isis, RICIS 301/1202.

³⁷ Bricault 2013, 314; numele de *pastophoros* derivă de la *παστός* care înseamnă *perdea* în limba greacă, vezi LSJ 1346 (s.v. *παστός*).

³⁸ În opinia lui L. Bricault (comentariu la RICIS 618/1007), era vorba despre un președinte (*prostates*) „al uneia sau al celeilalte asociații, dacă nu al celor două”; vezi și Vidman 1970, 78, 87.

³⁹ Vidman 1966, p. 274.

⁴⁰ IGSK 58-Byzantion, 324 = RICIS 114/0703 = Tacheva-Hitova 1983, 32-35, n° 154: ναυαρχή/σας τὰ μεγάλα Πλ[οι]/αφέσια.

⁴¹ Jean le Lydien, *De mensibus*, IV, 45.

⁴² Apul., *Mét.*, XI, 5-17.

⁴³ Bricault, 2006, 149.

⁴⁴ Apul., *Mét.*, XI, 8-9.

⁴⁵ Bricault 2006, 136; Dunand 1973, III, 225.

⁴⁶ Vidman 1970, 76.

sărbătorii este dezvăluită de către Apuleius prin cuvintele pe care le pune în gura lui Isis înseși: „în această zi ... în care marea devine navigabilă, preoții mei îmi închină o navă care n-a spintecat încă valurile mării”⁴⁷. Așadar, *Ploiaphesia* apare ca o sărbătoare a „primelor roade” similară, în domeniul activităților maritime, cu multe alte sărbători de sezon în domeniul lucrărilor agricole.

Apuleius precizează că *Ploiaphesia* era săvârșită în limba și după ritul grecesc (*sermone rituelle Graeciensi*), ceea ce poate lăsa să se presupună că există unul sau chiar mai multe moduri de a o celebra. Lansarea la apă a corabiei⁴⁸ este precedată de o mascaradă⁴⁹ și de o procesiune religioasă isiacă⁵⁰. Mascarada constituie preludiul procesiunii, având o semnificație comună: manifestarea bucuriei de a regăsi primăvara și de a pune în scenă o satiră eliberatoare în care omul sfidează forțele naturii pentru a le învinge. Totodată, mascarada poate fi interpretată atât ca un ritual apotropaic destinat să alunge spiritele rele, cât și ca un ritual de purificare⁵¹; în afară de deschiderea sezonului navigației, *Ploiaphesia* celebrează renașterea vieții și a vegetației, prezentând și un pregnant caracter agrar.

Mascarada satirică este urmată de procesiunea religioasă isiacă. Cortegiul zeiței Isis compus din femei, muzicanți, inițiați în mistere și officianții cultului se îndreaptă către port, unde îi așteaptă corabia zeiței Isis, împodobită în mod somptuos. În urma cortegiului erau purtate statuile zeilor Isis și Anubis a căror prezență trebuie să garanteze succesul operațiunii.

În fruntea procesiunii religioase se găsesc femeile care alcătuiesc marea masă a adoratorilor lui Isis, la fel ca în cazul celorlalte divinități feminine. De altfel, colegiul *pastoforilor* de la Tomis, ai cărui membri erau însărcinați cu organizarea sărbătorii *Ploiaphesia*, era prezidat de către o femeie (μήτηρ παστοφόρων⁵²).

În timpul procesiunii, mulțimea adoratorilor lui Isis poartă diferite corpuri de iluminat: „credincioși „numeroși și de două sexe” țineau lămpi (*lucernis*), torțe (*taedis*), lumânări (*cereis*) și alte sfeșnice (*alio genere facticii luminis*)⁵³; preotul principal ducea un *cymbium aureum*⁵⁴, o lampă în formă de corabie de la care emana o lumină puternică în plină zi⁵⁵. Unele lumânări împodobite cu teme isiace au de altfel o formă de corabie”. Astfel de lămpi de teracotă descoperite în diverse locuri (Pouzzoles, Ostia, Cartagina, Gighthis, Sabratha, Kato Paphos) au putut fi utilizate în cursul acestor sărbători isiace⁵⁶. De altfel, cultele isiace erau marcate de utilizarea luminii în ceremoniile cotidiene. Corpurile de iluminat erau utilizate probabil atât cu ocazia ceremoniilor isiace nocturne (inițieri desfășurate în temple, în timpul nopții), cât și cu prilejul sărbătorilor isiace și a ritualurilor lor aferente legate de cultul public, care aveau loc în temple sau în afara acestora. Aceste corpuri de iluminat serveau la iluminarea sanctuarelor și templelor isiace și totodată permiteau parfumarea spațiului sacru, accentuându-se astfel omagiul acordat divinității⁵⁷.

După sosirea cortegiului isiac pe malul mării, clerul în frunte cu marele-preot (*archiereus* sau *summus sacerdos*) pronunță rugăciunile rituale, purifică corabia și i-o consacră Isidei⁵⁸, oferindu-i astfel zeiței „primele roade” ale navigației. În prealabil, credincioșii încărcau corabia cu mirodenii și ofrande votive și vărsau în valuri libații care constau într-un fel de fiertură preparată din lapte și făină⁵⁹. Acest ritual avea o funcție propitiatorie, vizând să asigure prosperitatea relațiilor comerciale și securitatea navigației⁶⁰. Corabia este lansată pe apă, fiind manevrată de către navarchi.

După lansarea corabiei pe apă, cortegiul se întoarce la sanctuarul zeiței pentru a proclama oficial deschiderea navigației. În prezența membrilor colegiului *pastoforilor*, *hierogrammateus* / *grammateus* (preotul-citeț) rostește urările de prosperitate pentru împărat, senat, cavaleri, întregul popor roman și pentru corăbieri. În cele din urmă, el proclamă în greacă deschiderea navigației (*Ploiaphesia!* - „Lansarea corăbiilor !”) în aclamațiile mulțimii⁶¹. În ansamblu, *Ploiaphesia* erau o sărbătoare a renașterii naturii și a fertilității ogoarelor care o celebra pe zeița Isis în calitate de mamă a întregii vieți și de dispensatoare de roade⁶².

⁴⁷ Apul., *Mét.*, XI, 5.

⁴⁸ Apul., *Mét.*, XI, 16-17.

⁴⁹ Apul., *Mét.*, XI, 8 (*Anteludia*).

⁵⁰ Apul., *Mét.*, XI, 9, 11.

⁵¹ Genaille 1978, 8-11.

⁵² Avram 2018, 123, r. 3.

⁵³ Apul., *Mét.*, XI, 9, 4.

⁵⁴ Apul., *Mét.*, XI, 10, 3.

⁵⁵ Cu ocazia apariției sale înaintea lui Lucius, în cursul unui vis, Isis duce o lampă în formă de corabie Apul., *Mét.*, XI, 4, 3.

⁵⁶ Podvin 2014, 40.

⁵⁷ Podvin 2014, 31, 40; vezi și Podvin 2015, 39-46.

⁵⁸ Apul., *Mét.*, XI, 16, 6.

⁵⁹ Apul., *Mét.*, XI, 16, 9.

⁶⁰ Bricault 2013, 384.

⁶¹ Apul., *Mét.*, XI, 17, 3.

⁶² Dunand, 1973, III, 228.

2.2. Personalul cultic al sărbătorii *Ploiaphesia*

Ciclul festiv isiac în coloniile milesiene necesita un personal cultic considerabil, precum lasă să se înțeleagă documentele epigrafice analizate mai sus. În lumea greacă, funcția de preot era anuală, spre deosebire de Roma, unde cultele lui Isis și Osiris erau încredințate unui cler permanent, ierarhizat și specializat, de inspirație egipteană. Sarcinile cultuale ale preoților erau repartizate între serviciul zilnic și celebrarea marilor sărbători isiace⁶³. Cu prilejul sărbătorii *Navigium Isidis*, marele preot (*archiereus* sau *summus sacerdos*) îi oferea Isidei o corabie nouă care simbolizează „primele roade” ale traficului maritim⁶⁴; apoi preotul citeț (*hierogrammateus* / *grammateus*) îi convoca pe credincioși și rostea urările de sănătate pentru împărați, senat, ordinul ecvestru, poporul roman, înainte de a proclama deschiderea navigației⁶⁵.

Interpretarea termenului de *navarch* a făcut să curgă multă cerneală. Atunci când nu apare într-un context isiac, titlul de *navarch* este purtat de către comandantul unei corăbii sau a unei flote; mai exact, acest termen desemnează o funcție municipală legată mai ales de flota maritimă a unei cetăți⁶⁶. Însă într-un context isiac, termenul de *navarch* desemnează foarte probabil o funcție cultică isiacă aflată într-o strânsă legătură cu sărbătoarea *Ploiaphesia*⁶⁷. Acesta este cazul lui Artemidoros fiul lui Synistor de la Byzantion care îndeplinise funcția de *navarch* cu ocazia celebrării *Ploiaphesiilor*, potrivit unei terminologii împrumutate din marina militară. Un argument în acest sens îl constituie utilizarea participiului aorist *ναυαρχήσας* care indică faptul că este vorba de o acțiune punctuală și nu de o stare de durată⁶⁸. Așadar, este puțin probabil ca *navarchia* isiacă să fi fost un comandament real. Cea mai credibilă ipoteză este cea conform căreia *navarchii* erau simpli credincioși care alcătuiau echipajul corăbiei lansate la apă cu ocazia *Ploiaphesiilor*. Pentru moment, nu există niciun document care să confirme faptul că *navarchii* alcătuiau o asociație. În orice caz, precum confirmă L. Bricault, *navarchii* se supuneau ordinelor unei autorități superioare care putea să fie ori veritabilul pilot al corăbiei, ori un personaj important însărcinat să-i dea ordine acestuia din urmă; acest personaj important poate fi identificat, foarte probabil, cu *trierarchul* menționat într-o inscripție isiacă de la Kios, care prezida și organiza, printre altele, *Ploiaphesiile* celebrate în cetate⁶⁹.

La cumpăna secolelor I î. Hr. – I d. Hr., membrii unui *thiasos* de la Kios (în Bithynia) îl cinstesc pe un anume Anoubiôn fiul lui Nikostratos care a exercitat, printre altele, funcția de *trierarch* precum și pe cea de organizator al sărbătorii *Charmosyna* consacrată lui Isis: „Membrii *thiasului* l-au cinstit pe Anoubiôn fiul lui Nikostratos, care a exercitat cu demnitate și într-un mod glorios funcția de *trierarch* (τρηραρχήσαντα ἱεροπρεπῶς καὶ φιλοδόξως), cu două portrete pictate în picioare și un alt (portret) pictat. (...). (Ei îl cinstesc) pe același Anoubiôn, pentru că și-a asumat cu demnitate și în mod glorios (organizarea sau președinția) *Charmosyna*-elor lui Isis, cu două portrete în picioare, precum și cu un alt (portret) pictat (care îl reprezintă înarmat) și cu o stelă de piatră”⁷⁰. Este foarte probabil că forma verbală de aorist *τρηραρχήσαντα* desemnează funcția cultică isiacă de *τρηραρχος*, *trierarch* care se află într-o strânsă legătură cu *Ploiaphesia*. De altfel, folosirea aoristului indică faptul că este vorba despre o acțiune punctuală și nu de o stare de durată, ceea ce ar putea sugera că funcția de *trierarch* era o liturghie temporară⁷¹. În calitate de *trierarch*, Anoubiôn, un nume teoforic isiac, era însărcinat să dirijeze manevrele de lansare pe apă a corăbiei consacrate lui Isis. Totodată, nu este exclus ca același Anoubiôn să fi organizat pe propria lui cheltuială sărbătoarea *Ploiaphesia* dedicată lui Isis. Funcția de *trierarch* oferea indiscutabil prestigiu titularului său, însă implica în același timp cheltuieli considerabile; cel puțin asta s-ar putea deduce din lectura lui Apuleius care lasă să se înțeleagă că corabia dedicată lui Isis era nouă și în întregime împodobită cu minunate picturi egiptene⁷², ceea ce impunea o investiție asumată de către cel căruia îi era atribuit titlul de *trierarch*.

O inscripție descoperită la Sinope, care datează din epoca lui Augustus, îl cinstește pe un anume Caius Numinus Primus; acesta din urmă îndeplinise, printre altele, funcția de *navarch*: „În cinstea lui C(aius) Numisius Primus, fiul lui Spurius, din tribul Quirina, *navarch*, preot al împăratului Caesar Augustus, edil, *dummvir* în două rânduri,

⁶³ Estienne 2005, 100-101.

⁶⁴ Apul., *Mét.*, I, 5.

⁶⁵ Apul., *Mét.*, XI, 17.

⁶⁶ LSJ 1161, s.v. *ναυαρχέω*: *ναυαρχία*, „command of a fleet”; *ναύαρχος*, „commander of a fleet”, „admiral”.

⁶⁷ LSJ 1161, s.v. *ναυαρχέω*: II. in the cult of the Isis, „preside at the festival of the ship” (*πλοιαφέσια*).

⁶⁸ Bricault 2006, 147.

⁶⁹ RICIS 308/0301; voir aussi Bricault 2013, 379; Bricault 2006, 147.

⁷⁰ RICIS 308/0301, l. 1-6, 11-17: « Ο[ἰ] θιασῶται ἐτ[ί]μ[η]σαν / Ἀνουβίωνα Νικοστράτου / τρηραρχήσαντα ἱεροπρεπῶς / καὶ φιλοδόξως εἰκόσιν γρα-πταῖς τελείαις δυσὶν καὶ ἄλλῃ γραπτῇ. (...). / Τὸν αὐτὸν [Α]ν[ου]βίωνα ἐγδεξάμε-νον [τ]ὰ Χα[ρ]μόσυνα τῆς Ἰσιδος / ἱε[ρ]οπρεπῶς καὶ φιλοδόξως / εἰκόσιν γραπταῖς τελείαις / δυσὶν καὶ ἄλλῃ γραπτῇ / ἐνόπλοι καὶ τελαμῶνι / λιθίνῳ... ».

⁷¹ Bricault 2006, 147-148.

⁷² Apul., *Mét.*, XI, 6: „Ibidem simulacris rite dispositis navem faberrime factam picturis miris Aegyptiorum circumsecus variegatam...” („Les images divines y furent disposées suivant les rites. Un navire était là, fait de main d’ouvrier, et entièrement décoré de merveilleuses peintures égyptiennes...”).

dummvir quinquennal, Numisia Paula, fiica lui (i-a consacrat dedicația)⁷³. Însă nu există suficiente dovezi decisive care să permită asocierea titlului de navarch purtat de C. Numisius Primus cu ceremoniile care marchează redeschiderea navigației. În acest caz, termenul de navarch ar putea să desemneze tot la fel de bine o funcție municipală⁷⁴.

Adoratorii obișnuiți ai lui Isis, inițiați în cultul zeiței (*mystai*) nu aparțineau clerului, însă participau în mod oficial la cult. În general, ei se organizau în colegii împreună cu alți credincioși. O inscripție descoperită la Tomis menționează colegiul *pastofoților* (παστοφόροι) și pe cel al „corăbierilor sacri” (ιεροναῦται). *Pastofoții* par să fi constituit în lumea romană un ansamblu de preoți de rang inferior, care nu aparțin direct clerului propriu-zis. Sarcinile cultice ale *pastofoților* erau repartizate între serviciul religios zilnic la templu și celebrarea marilor sărbători. *Pastofoții* aveau atribuția zilnică de a deschide templul lui Isis și de a dezvălui imaginea zeiței pentru credincioși. Totodată, cu ocazia marilor sărbători isiaice (*Navigium Isidis* și *Isia*), *pastofoții* purtau în procesiune marile stofe pe care erau reprezentate principalele divinități ale cercului isiac⁷⁵. La rândul lor, *hieronautai* de la Tomis erau grupați într-un colegiu, având atribuții similare navarchilor de la Byzantion. Aceștia constituie mai degrabă un grup de credincioși însărcinați să transporte nava consacrată Isidei cu ocazia procesiunii care precedă lansarea ei la apă⁷⁶.

3. Sărbătoarea *Isieia*

Ἰσιεῖα sau Ἰσιδεῖα (în latină *Isia*⁷⁷) erau principala și cea mai importantă sărbătoare consacrată zeiței Isis. Sărbătoarea Ἰσιεῖα este atestată direct într-o inscripție de la Kios, unde membrii unui thiasos local îl cinstesc, la cumpăna secolelor I î. Hr. – I d. Hr., pe un anume Anoubiôn fiul lui Nikostratos (Fig. 1). Clauza din finalul textului inscripției stipulează că proclamarea cinstirilor care îi sunt decernate lui Anoubiôn cu această ocazie va fi repetată în fiecare an, cu prilejul sărbătorii *Isieia* și a altor sărbători ale membrilor thiasului, precum și cu ocazia adunărilor comune regulate ale asociației⁷⁸.

Deși *Isieia* comemora dispariția lui Osiris, protagonista principală a sărbătorii era chiar Isis. De altfel, însuși numele sărbătorii, *Isieia* insistă asupra primatului zeiței Isis. *Isieia* era o sărbătoare de toamnă care, potrivit calendarului lui Philocalus, dura șapte zile, din 28 octombrie până în 3 noiembrie: „Luna octombrie: din 28 până în 31 sărbătorile lui Isis (*Isia*). Luna noiembrie: 1 noiembrie sărbătorile lui Isis (*Isia*)”⁷⁹. *Isieia* începeau în 28 octombrie: era momentul în care se comemora dispariția lui Osiris înainte de redescoperirea lui, câteva zile mai târziu, de către soția sa iubitoare, Isis.

Mai exact, *Isieia* celebrau suferința zeului mort și înviat printr-o alternanță de tristețe și veselie. Începută în durerea profundă a dispariției lui Osiris, sărbătoarea *Isieia* se termina în 3 noiembrie prin *Hilaria* (denumită și *Heuresis* în *Menologiile rustice*⁸⁰), în veselia redescoperirii zeului și a renașterii sale, ca divinitate iluminată. Sărbătoarea *Hilaria* (sau *Heuresis*) marca sfârșitul sărbătorilor de toamnă ale lui Isis (*Isia*) și învierea lui Osiris, numită de către romani și descoperirea lui Osiris (*Inventio Osiridis*). În egală măsură, *Hilaria* marcau sfârșitul doliului lui Isis, ca urmare a redescoperirii lui Osiris și a renașterii sale⁸¹.

Sărbătoarea *Isieia* este cunoscută doar în linii mari prin intermediul informațiilor furnizate de către Plutarh; acesta face referire la căutarea lui Osiris de către Isis și la celebrarea publică a învierii zeului⁸². De asemenea, potrivit unei informații izolate transmise de către Sfântul Augustin, preoții zeiței jucau rolurile lui Isis și Osiris într-un fel de dramă rituală; un preot sau un credincios care purta masca lui Anubis, căuta urmele lui Osiris de-a lungul întregului oraș⁸³. Majoritatea ceremoniilor prilejuite de celebrarea Isiilor pare să fi avut loc în incinta sanctuarelor, ba chiar în localurile teatrelor fără a avea totuși un caracter public. În schimb, partea finală a sărbătorii cu proclamarea redescoperirii lui Osiris s-ar fi putut desfășura în afara incintei sanctuarelor, fiind accesibilă publicului larg⁸⁴.

⁷³ RICIS 309/0101: „C. Numisio S[p(urii) f(ilio)] / Qui(rina tribu) Primo, na-/uarcho, sacer[d(oti)] / imp(eratoris) Caesaris Aug(usti), / aed(ili), Ilvir(o) iter(um), Ilviro / quinq(uennali), Numisia / Paulla filia eius”.

⁷⁴ Bricault 2006, 145 cu n. 197.

⁷⁵ Estienne 2005, 100-101; Bricault 2013, 314.

⁷⁶ Bricault, 2006, 149.

⁷⁷ Ov., *Mét.*, IX, 692-693; Lydus, *Mens.*, IV, 48.

⁷⁸ RICIS 308/0301: « ... [κ]αὶ ἐπικη[ρ]ύγμασιν κατὰ μῆν[α] / δι' ἐνιαυτοῦ τοῦ τῶν τῶν τιμῶν / ἐ[ν] τοῖς Ἰσιεῖαι[οις] / καὶ ἐν ταῖς / [ἄ]λλα[ῖς] εὐροταῖς τῶν θια[στωτῶν] / καὶ ἐν [ταῖς τεταγμέναις] [κοι]-/ναῖς συνόδοις ».

⁷⁹ RICIS 501/0221: „... Mensis October / (...) / 28-31 Isia / November / 1 Isia / (...) / 3 Hilaria”; Jean le Lydien, *De mensibus* IV, 48.

⁸⁰ RICIS 501/0219: „Noiembrie: descoperirea (lui Osiris) (*Heuresis*)” [cca 50 d. Hr.].

⁸¹ Bricault 2013, 378; Bricault 2006, 140.

⁸² Plut., *De Iside*, 18 și 39.

⁸³ Augustin, *De civitate dei*, VI, 532, *apud* Estienne 2005, 101.

⁸⁴ Bricault 2013, 390.

4. Sărbătoarea *Charmosyna*

O inscripție din Kios (în Bithynia), datată la cumpăna secolelor I î. Hr. – I d. Hr., atestă sărbătoarea *Χαρμόσυνα* consacrată zeiței Isis; din textul inscripției aflăm că membrii unui *thiasos* de la Kios îl cinstesc pe un anume Anoubiôn, fiul lui Nikostratos care organizase sărbătoarea *Charmosyna*: „Membrii thiasului îl cinstesc (...) pe același Anoubion, pentru că și-a asumat cu demnitate și în mod glorios (organizarea sărbătorii) *Charmosyna*”⁸⁵.

Aceeași sărbătoare este menționată într-un decret onorific de la Tomis care datează din secolul I î. Hr.. Decretul tomitan cinstește un personaj a cărui încununare urma să fie proclamată cu ocazia sărbătorii *Charmosyna*: „... [primului] al Isidei, la (așa) numitele *Charmosyna*, să fie [încununat ?] pentru virtutea și cumpătarea lui. Ajutoarele (preotului) au sarcina să proclame public decernarea cununii. Decretul să fie gravat pe o stelă de marmură și să fie așezat în templul lui Sarapis”⁸⁶. Potrivit unei informații dintr-o glosă a lui Hesychios, *Charmosyna* existau și la Atena⁸⁷.

Herodot menționează pentru prima oară sărbătoarea *Charmosyna*: „Ori de câte ori se arată Apis, egiptenii se găsesc cu cele mai frumoase veșminte pe care le au și se pun pe petreceri. Regele, văzând ce făceau egiptenii, răstălmăci lucrurile, închipuindu-și că ei țin sărbătoarea (*χαρμόσυνα ταῦτα*) pentru că îi mersese lui așa de rău”⁸⁸. „Părintele istoriei” desemnează prin cuvintele *χαρμόσυνα ταῦτα* celebrarea nașterii lui Apis⁸⁹; însă, la Herodot, cuvântul *charmosyna* este folosit probabil în sens generic și nu desemnează o sărbătoare anume⁹⁰.

La rândul său, Plutarh menționează sărbătoarea *Charmosyna* pe care o leagă de numele lui Sarapis. În opinia lui, numele lui Sarapis derivă de la *Σαίρει* care era denumirea egipteană a sărbătorii *Charmosyna*: „În ce mă privește, dacă numele lui Sarapis este într-adevăr egiptean, cred că el exprimă bucuria, veselia, și în acest sens doresc să aduc ca argument faptul că egiptenii numesc *sairei* sărbătoarea veseliei (*Charmosyna*)”⁹¹.

Sărbătoarea *Charmosyna* celebra învierea lui Osiris⁹², fiind considerată sărbătoarea veseliei colective. Potrivit lui L. Deubner, *Charmosyna* ar corespunde sărbătorii romane *Hilaria* în timpul căreia „descoperirea lui Osiris” era celebrată cu strigăte de bucurie⁹³. *Hilaria* (sau *Heuresis*) marca sfârșitul sărbătorilor de toamnă ale lui Isis (*Isia*), fiind celebrată în 3 noiembrie⁹⁴. Prin analogie cu *Hilaria*, se poate presupune că *Charmosyna* era celebrată în aceeași dată, și anume în 3 noiembrie.

5. Ritualul incubației

În toate civilizațiile antice, ritualul incubației făcea parte dintre practicile religioase care îi permiteau omului să comunice cu divinul sau supranaturalul. Incubația este un ritual divinatoriu constând în a dormi într-un templu sau în apropierea lui pentru a obține, într-un vis, răspunsurile unui zeu vindecător. Visul cu utilizare terapeutică (sau oraculară) era bine cunoscut atât în Egipt, cât și în lumea greco-romană. Săli care au putut să servească pentru practicarea incubației au fost descoperite în sanctuarele de la Abydos, Antinoe, Canope, Dendera, Philae și Delos⁹⁵. În principala lui lucrare, *Interpretarea visurilor*, Artemidoros din Efes (140-180 d. Hr.) prezintă o colecție de visuri adunate în cursul cercetărilor și călătoriilor sale în Grecia, Asia Mică și Italia, care era destinată să faciliteze practica interpretării acestora; totodată, acest fapt demonstrează că practica incubației era răspândită în secolul al II-lea d. Hr. în bazinul mediteranean. Practica incubației necesita adesea prezența unui interpret de vise care avea sarcina să interpreteze visele și să explice sensul acestora⁹⁶.

Mai exact, incubația avea un caracter terapeutic și se adresa bolnavilor care, în timpul somnului, sperau să obțină din partea zeului tămăduitor un leac pentru bolile de care sufereau. Acest ritual relevă faptul că, pentru societatea greacă, visul este strâns legat de credințele religioase, fiind de natură divină. Visul incubatoriu constituie

⁸⁵ RICIS 308/0301: „Ο[ἰ] θιασώται ἐτ[ί]μ[ησαν] / (...) / τὸν αὐτὸν [Α]ν[ουβ]ίωνα ἐγδεξάμε/νον [τ]ὰ Χα[ρ]μόσυνα τῆς Ἰσίδος ἱε[ρο]πρεπῶς καὶ φιλοδόξως...”.

⁸⁶ ISM II, 7 (= RICIS 618/1001, pp. 737-738): „... [π?]ρώτου [τῆς Ἰσι]δος τοῖς [καλου]/μένοις χα[ρ]μο/σύνους ἀρε[τῆς] / ἔνεκεν καὶ σω/φροσύνης· τὴν δὲ / ἐπιμέλειαν τῆς / ἀναγορεύσεως / τοῦ στεφάνου ποι/εῖσθαι τοὺς προσ/[ε]δρεύοντας τῷ ἱ/ερῷ· τὸ δὲ ψήφισ/μα ἐνγραφῆνα[ι] / εἰς τελαμῶνα / λευκοῦ λίθου καὶ / ἀνατεθῆναι εἰς τ[ὸ] / ἱερὸν τοῦ Σαρά/πιδος”.

⁸⁷ Hsch., s.v. *Χαρμόσυνα*: ἐορταί Ἀθήνησιν.

⁸⁸ Hdt., III, 27, p. 41.

⁸⁹ În mitologia egipteană, Apis – taurul sacru de la Memfis – era considerat ca reîncarnarea lui Osiris.

⁹⁰ RICIS, p. 738.

⁹¹ Plut., *De Iside*, 29: „Ἐγὼ δὲ, εἰ μὲν Αἰγύπτιον ἐστὶ τοῦνομα τοῦ Σαράπιδος, εὐφροσύνην αὐτὸ δηλοῦν οἶομαι καὶ χαρμοσύνην, τεκμαιρόμενος ὅτι τὴν ἐορτὴν Αἰγύπτιοι τὰ Χαρμόσυνα « Σαίρει » καλοῦσιν”.

⁹² Plut., *De Iside*, 39. Potrivit tradiției egiptene, Osiris era soțul zeiței Isis și un vechi rege al Egiptului, Ferrari 2003, 622 (s.v. „Osiris”).

⁹³ Deubner 1966, 223.

⁹⁴ RICIS 501/0221: « ... Mensis October / (...) / 28-31 Isia / November / 1 Isia / (...) / 3 *Hilaria* ».

⁹⁵ Bricault 2013, 413.

⁹⁶ Bricault 2013, 414.

manifestarea imanenței divinității și a bunăvoinței sale. Ritualul incubației este strâns legat de cultul lui Isis și mai ales de cel al lui Sarapis, care, în calitatea lui de zeu tămăduitor prin intermediul unei epifanii onirice, face obiectul unei mari venerații din partea credincioșilor săi. Incubația se răspândește în Pontul Euxin odată cu implantarea cultelor isiace. „De-a lungul diferitelor episoade ale mitului osirian, Isis apare în același timp ca divinitate vindecătoare, oraculară și salvatoare. Zeița le transmite binefacerile oamenilor în vis, în contexte onirice, cu prilejul ședințelor de incubație. La îngrijirile medicale tradiționale, Isis adaugă o dimensiune transcendentă, cvasi miraculoasă. Acest aspect al personalității sale, se perpetuează de-a lungul epocilor elenistică și romană, precum o dovedesc numeroase documente”⁹⁷.

În documentele epigrafice, Isis apare ca tămăduitoare cel puțin începând din secolul al II-lea î. Hr.. Însă, în majoritatea textelor păstrate, zeița nu este invocată singură, ci aproape întotdeauna este însoțită de către Sarapis⁹⁸. La Anchialos – un *phrourion* întemeiat de Apollonia Pontica – cândva prin secolul al II-lea î. Hr., un oarecare Pasixenos fiul lui Antiphilos a consacrat o dedicație cuplului divin Isis și Sarapis în semn de recunoștință pentru că a fost vindecat prin îngrijirile lor: „Pasixenos fiul lui Antiphilos, după ce a fost vindecat, (a dedicat) lui Sarapis și Isis”⁹⁹.

Ritualul incubației este strâns legat mai ales de cultul lui Sarapis. O dedicație descoperită la Tomis și consacrată lui Sarapis de către un cetățean din Sinope, către 100 î. Hr., face aluzie la practicarea incubației în cetatea exilului lui Ovidiu: „Lui Sarapis [...]. Jos fiul lui Polydoros, în urma unui vis”¹⁰⁰. De altfel, o inscripție tomitană din aceeași perioadă (cumpăna secolelor I î. Hr. – I d. Hr.) atestă, potrivit restituirii lui L. Bricault, un ὄνειρικρῖτης (*interpret de vise*) care contribuie la construirea unui monument, altar sau mic templu (*Serapeion*), în cinstea lui Sarapis, Isis și Anubis¹⁰¹. Restituirea cuvântului ὄνειρικρῖτης în rândul al doilea al inscripției se sprijină pe faptul că incubația este deja practică la Tomis către 100 î. Hr., precum reiese din dedicația consacrată lui Sarapis, analizată mai sus.

Concluzii

Izvoarele literare, documentele epigrafice și numismatice documentează existența sărbătorilor isiace (*Ploiaphesia*, *Isideia* / *Isieia* și *Charmosyna*) în coloniile milesiene din Propontida și de la Pontul Euxin. Deși cultele isiace s-au răspândit în coloniile milesiene încă din secolul al III-lea î. Hr., dovezile referitoare la celebrarea divinităților isiace, în special a lui Isis, se repartizează de-a lungul unei perioade cuprinse între secolul I î. Hr. și începutul secolului al III-lea d. Hr. Sărbătoarea cea mai bine atestată este *Ploiaphesia*. De altfel, această sărbătoare necesită un personal cultic considerabil, precum lasă să se înțeleagă documentele epigrafice analizate mai sus. Se pare că, cel puțin începând din secolul I î. Hr., *Ploiaphesia* / *Navigium Isidis* fusese deja integrată în calendarul oficial al cetăților grecești din Propontida și de la Pontul Euxin, ceea ce a contribuit la transformarea acestei sărbători într-o manifestare publică organizată de către slujitorii unui cult de acum înainte perfect integrat în cetate. Într-un astfel de cadru, funcțiile de cult isiace, precum cele de navarch și trierarch devin veritabile liturghii.

Lista abrevierilor bibliografice

Apul., <i>Mét.</i>	Apuleius. <i>L'Âne d'or ou les Métamorphoses</i> . trad. Pierre Grimal, Paris: Les Éditions Gallimard, 1958.
Auson., <i>Ecl.</i>	Ausonius. <i>Eclogarum Liber</i> , in: Ausonius. <i>Works</i> , vol. 1. with an english translation by H. G. Evelyn White, (The Loeb Classical Library), London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1919, 163-206.
Fulg., <i>Mit.</i> ,	Fulgentius, <i>Mitologiarum libri tres</i> , in: Fulgentius. <i>Opera</i> . ed. Rudolf Helm, Lipsiae: B. G. Teubner, 1898.
Hdt.	Herodot. <i>Istorii</i> . Cartea a III-a: <i>Thalia</i> . traducere, notițe istorice și note de Adelina Piatkowski, București: Ed. Teora, 1999.
Hsch.	Hesychius Alexandrinus. <i>Lexicon</i> . ed. Mauricius Schmidt, Jenae: Sumptibus Hermannii Dufftii, 1863.

⁹⁷ Bricault 2013, 504.

⁹⁸ Bricault 2013, 505.

⁹⁹ IGB V, 5133 (= RICIS II, 114/1301): „Πασίξενος Αντιφίλου / ιαθεῖς Σαραπίδι καὶ Ἴσιδι”.

¹⁰⁰ ISM II, 152 (37) (= RICIS II, 618/1003).

¹⁰¹ ISM II, 154(39) (= RICIS II 618/1002).

IGSK	<i>Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien</i> , 58: <i>Die Inschriften von Byzantion</i> , Teil I, (ed. A. Łajtar), Bonn, 2000.
ISM I, II	<i>Inscriptiones Scythiae Minoris - Inscriptiile din Scythia Minor</i> , I: <i>Histria și împrejurimile</i> (ed. D. M. Pippidi), București, 1983; II: <i>Tomis și teritoriul său</i> , (ed. Iorgu Stoian), București, 1987.
Lactant., <i>Div. Inst.</i>	Lactantius. <i>Divinae Institutiones (Institutions divines)</i> . Tome 1, introduction, texte critique, traduction et notes par Pierre Monat (Sources chrétiennes, 326), Paris: Les Éditions du Cerf, 1986.
LSJ	Liddell H. G., Scott R., Jones H. S., <i>A Greek-English Lexicon</i> , with a revised supplement, Clarendon Press, Oxford, 1996.
Lydus, <i>Mens.</i>	Joannes Lydus. <i>Liber de mensibus</i> . ed. Ricardus Wuensch, Lipsiae: B. G. Teubner, 1898.
Ov., <i>Mét.</i>	Ovide. <i>Les Métamorphoses</i> , Tome 3: Livres XI-XV, texte établi et traduit par Georges Lafaye, Paris: Les Belles Lettres, 1991.
Plut., <i>De Iside</i>	Plutarch. <i>De Iside et Osiride (Isis and Osiris)</i> , in: Plutarch, <i>Moralia</i> , vol. V, with an english translation by F. C. Babbitt, (The Loeb Classical Library), London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2003, 3-192.
RICIS	<i>Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques</i> , vol. 1-3, (ed. Laurent Bricault), Paris, 2005.
Veg., <i>Mil.</i>	Vegetius. <i>Epitoma rei militaris</i> , ed. Karl Lang, Lipsiae: Teubner, 1885.

BIBLIOGRAFIE:

- Avram, A. 2018. Sur les pastophores de Tomis, in: M. Popescu, I. Achim et F. M. Popescu (eds.), *La Dacie et l'empire romain. Melanges d'épigraphie et d'archéologie offerts à Constantin C. Petolescu*: 121-126. București: Ed. Academiei Române.
- Belayche, N. 2000. "Deae Syriae Sacrum". La romanité des cultes "orientaux". *Revue historique* 302: 565-592.
- Bricault, L. 1999. Bilan et perspectives dans les études isiaques, in: Enricheta Leospo, Donatella Taverna (eds.), *La Grande Dea tra passato e presente, Tropi Isiaci*, (Actes du colloque de Turin, 17-18 mai 1999): 92-96, Turin: La Rosa Editrice.
- Bricault, L. 2006. *Isis, Dame des flots*, Aegyptiaca Leodiensia, 7. Liège: Centre informatique de philosophie et lettres.
- Bricault, L. 2007. La diffusion isiaque en Mésie Inférieure et en Thrace: politique, commerce et religion, in: L. Bricault, L., M. J. Versluis and P. G. P. Meyboom (eds.), *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies*, (Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11-14, 2005): 245-266, Leyde-Boston: E. J. Brill.
- Bricault, L. 2013. *Les cultes isiaques dans le monde gréco-romain*. Paris: Les Belles Lettres.
- Dana, M. 2012. *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin: Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux: Ausonius.
- Deubner, L. 1966. *Attische Feste*, (édition a III-a). Hildesheim.
- Dunand, F. 1973. *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée*, vol. I-III., Leiden: E. J. Brill.
- Estienne, S. 2005. Clergé des cultes égyptiens, in: J. Ch. Balty, J. Boardman, Ph. Bruneau, R. G. A. Buxton, G. Camporeale, F. Canciani, F. Graf, T. Hölscher, V. Lambrinoudakis, E. Simon eds. *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, I-V + index vol.: 100-102. Basel - Los Angeles: Getty Publications.
- Ferrari, A. 2003. *Dicționar de mitologie greacă și romană*, traducere de Dragoș Cojocaru, Emanuela Stoleriu, Dana Zămosteanu, Iași: Ed. Polirom.
- Genaille, N. 1978. Apulée, Isis et le carnaval. *Sévriennes d'hier et d'aujourd'hui* 92 (Juin): 8-11.
- Giunio, K. A. 2012-2013. Izida – zvijezda mora i obred *Navigium isidis*", (Isis – the sea star and the ceremony of *Navigium Isidis*). *Diadora*, 26-27: 421-440.
- Lactance. 1986. *Institutions divines*, Livre I, introduction, texte critique, traduction et notes par Pierre Monat, Paris: Éditions du Cerf.
- Perpillou-Thomas, F. 1993. *Fêtes d'Égypte ptolémaïque et romaine d'après la documentation papyrologique grecque*. *Studia hellenistica* 31. Louvain.

- Podvin, J.-L. 2014. Illuminer le temple: la lumière dans les sanctuaires isiaques à l'époque gréco-romaine. *Revue des Études Anciennes* 116, 1: 23-41.
- Podvin, J.-L. 2015. La lumière dans les fêtes isiaques. *Transilvania* 10 : 39-46.
- Robu, A. 2012. Les établissements mégariens de la Propontide et du Pont-Euxin: réseaux, solidarités et liens institutionnels, in: Laurianne Martinez-Sève (ed.), *Les diasporas grecques du VIIIe à la fin du IIIe siècle av. J.-C.* (*Pallas* No. 89): 181-195.
- Rutilius Namatianus. 2007. *De reditu suo - Sur son retour*, texte établi et traduit par Étienne Wolff, Paris: Les Belles Lettres.
- Tacheva-Hitova, M. 1983. *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century BC – 4th Century AD)*. Leiden: E. J. Brill.
- Vidman, L. 1966. Nauarchos im Isiskult. *Listy filologické / Folia philologica* 89: 270-277.
- Vidman, L. 1970. *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern. Epigraphische Studie zur Verbreitung und zu den Trägern des ägyptischen Kultes*. Berlin: Walter de Gruyter.

List of illustrations

- Fig. 1. General map of the Greek cities on shores of the Hellespont and Sea of Marmara (*apud* Robu 2012, 195).
- Fig. 2. General map of the Greek cities on the shores of Pontus Euxinus (*apud* Dana 2011 – with our editing).
- Fig. 3. Coin from Anchialos of the „Isis type Sail” (*apud* Bricault 2006, 60, fig. 21)

REMUS MIHAI FERARU
Universitatea de Vest din Timișoara
remusferaru@yahoo.fr

Fig. 1. Harta generală a cetăților grecești de pe țărmurile Hellespontului și ale Propontidei (apud Robu 2012, 195).

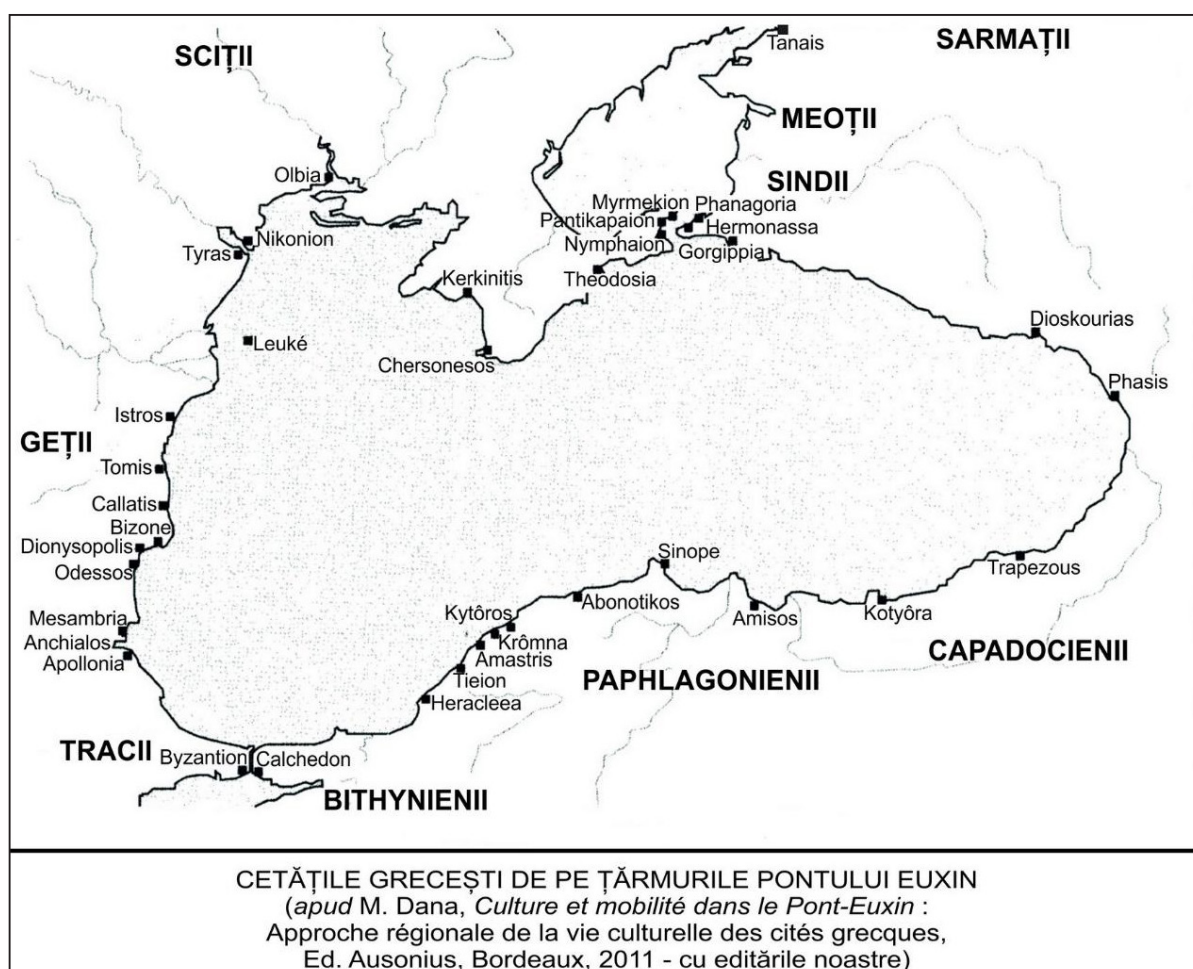

Fig. 2. Harta generală a cetăților grecești de pe țărmurile Pontului Euxin (apud Dana 2011 – cu editările noastre)

*Fig. 3. Monedă de la Anchialos de tipul „Isis cu velă”,
apud Bricault 2006, 60, fig. 21.*

